

UOT: 351.85

Nailə SÜLEYMANOVA
AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti
dr_naile@yahoo.com

QARABAĞLI MÜƏLLİFLƏRİN ƏLYAZMALARI

MANUSCRIPTS OF KARABAKH AUTHORS

РУКОПИСИ КАРАБАХСКИХ АВТОРОВ

Xülasə: AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan nadir əlyazma əsər nüsxələrinin arasında elmin müxtəlif sahələrində böyük xidmət göstərmiş bir sıra məşhur Qarabağlı müəlliflərinin əlyazmaları da mövcuddur. Elm tarixində çərsizli yer tutan bu müəlliflərinin əsərlərinin əlyazma nüsxələri həmçinin poliqrafiya baxımından da dünya kitab xəzinəsinin gözəl nümunələri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu tədqiqata Qarabağlı müəlliflərin türk, ərəb və fars dillərində yazdıqları əsərlərin əlyazmalarını daxil edərək, onların müəllifləri, həm də katibləri haqqında məlumat verilmişdir. Mədəni və elmi irsimizin bu nüsxələri ilə yanaşı tədqiqatda Qarabağdan olan və fərqli məzmunlu əlyazmaların üzünü kəçürmüş katiblərin adları da qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Qarabağ, əlyazma, nüsxə, müəllif.

Абстракт: Среди редких рукописей, хранящихся в Институте рукописей имени Физули НАНА, есть рукописи ряда известных Карабахских авторов, оказавших большую услугу в различных областях науки. рукописи произведений этих авторов, занимающие особое место в истории науки, также могут считаться прекрасными образцами мировой книжной сокровищницы с точки зрения полиграфии. В данном исследовании представлена информация о рукописях произведений карабахских авторов. Наряду с этими копиями нашего культурного и научного наследия в исследовании были упомянуты имена секретарей, которые переписывали рукописи Карабаха

Ключевые слова: Карабах, рукопись, копия, автор.

Abstract: There are manuscripts of the authors from Karabakh, who have worked on various branches of science, amongst unique manuscripts

copies of ANAS Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli. The manuscript copies of the works of the authors, who have a great place in the history of science, might also be assessed as perfect examples of worldwide book treasury in terms of polygraphy. In this paper, we have tried to give information about authors from Karabakh and the text of their works, including manuscripts in Turkic, Arabic and Persian languages. Karabakhi scribes' names, who have copied out manuscripts with varied content, were included in the study besides these manuscripts of our cultural and scientific heritage.

Keywords: Karabakh, manuscripts, copie, author.

AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan nadir əlyazma əsər nüsxələrinin arasında elmin müxtəlif sahələrində əsərlər yazmış Qarabağlı müəlliflərin də əsərlərinin əlyazmaları mühafizə edilir. Bu əsərlər həm mətn baxımından, həm də paleoqrafik baxımından dəyərli əsərlərdir. Biz bu tədqiqata Qarabağlı müəlliflərin müxtəlif məzmunlu əlyazma əsərlərinin ancaq müəyyən bir hissəsini daxil etmişik.

Mir Möhsün ibn Hacı Seyyid Əhməd Nəvvab Qarabağlı

Mir Möhsün ibn Hacı Seyyid Əhməd Nəvvab Qarabağlı Şuşa şəhərində 1833-cü ildə anadan olmuşdur. Təhsilini Şuşada alıb Nəvvab türk, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı riyaziyyat və astrologiya kimi elm sahələrini də öyrənmişdir. O, həmçinin ədəbiyyat və musiqi sahələrində də hərtərəfli biliyə yiyələnmişdir. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik Nəvvab mahir rəssam olaraq ornamental divar rəsmlərini, gözəl xətlə yazdığı əlyazma əsər nüsxələrinin və şəxsi mətbəəsində daşbasma üsulu ilə çap etdiyi kitabları illüstrasiyalarını çəkmişdir. Çoxsaylı şeirlərin müəllifi olan Nəvvab, müxtəlif elm sahələrini əhatə edən türk və fars dillərində əsərlər də yazmışdır. Mir Möhsün Nəvvab 1918-ci ildə Şuşa şəhərində vəfat etmişdir [2, s.18; 6, s. 192]. Hazırda onun əsərlərinin otuzə yaxın əlyazma nüsxəsi Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Biz bu nüsxələrdən avtoqraf (müəllif nüsxəsi) olanlardan bir neçəsini misal göstərmək istəyirik. Belə ki, Nəvvabın "Divani-əşəri-farsi" adlı fars dilində yazdığı iki avtoqraf divan nüsxəsi (B-3037; B-5234) mühafizə edilir. Nüsxələrə fars dilində qəzəl, rübai, Hafiz Şirazi və Sədi Şirazinin şeirlərinə yazılmış təxmislər daxil edilmişdir. 1898-ci ildə yazılmış nüsxədə (B-5234) Nəvvabın bəzi şairlərin şeirlərinə cavab olaraq yazdığı nümunələr də vardır. Bu nüsxədə Nəvvab görkəmli Qarabağlı şəxsiyyətlərin (Uğurlu bəy Qarabağının oğlu Rəhim bəy, İbrahim xan Cavanşirin nəvəsi Cəfərqulu xan, Şeyxülislam Axund Əhməd və s.) vəfat tarixlərini qeyd etmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda Nəvvabın Həzrət Hüseynə həsr olunmuş 12 mersiyədən ibarət "Dəvəzdəh bənd" adlı avtoqraf əsərinin əlyazması da (B-

7053) mühafizə edilir. 1897-ci ildə fars dilində yazdığı bu əsər məcmuəyə daxil edilmişdir. Müəllif tərəfindən əsərin sərəlvəsi qızıl, yaşıl və göy rənglərdən istifadə edilərək yazılmışdır. Bu əsərin avtoqraf olmayan daha üç nüsxəsi (B-1627, B-7049, D-347) institutda qorunmaqdadır. Nəvvabın diqqət çəkən avtoqraflarından biri də "Kəşf əl-həqiqeyi-məsnəvi" adlı əsərinin əlyazmalarıdır (B-475, B-863, M-79). Üç cildən ibarət olan bu əsərə fars dilində mənzumə və təmsillər şəklində nəsihətlər daxil edilmişdir. Nəsihətlər müxtəlif məzmunlu olub, atalar sözlərindən istifadə edilərək cəhalət, hiyləgərlik, tənbellik kimi pis əməllərdən uzaq durmağı və təhsil almağın xeyirlərindən bəhs edir. Nəvvabın klassik Azərbaycan muğamatına dair 1883-cü ildə yazdığı "Vuzuh əl-əraqam" adlı risalesinin yeganə avtoqraf nüsxəsi də (B-237) Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Əsərdə musiqinin yaranma tarixi ilə yanaşı muğamatın güşə və şübələri cədvəllərdə izah etmişdir. Dini məzmunlu əsərinə gəldikdə isə bu əsərlər həm fars və həm də türk dilində yazılmışdır. Bu əsərlərdən "Şəms əl-hidaya" adlı əsərinin nüsxəsi (B-2038) diqqət çəkir. Nüsxə müəllifin nəzarəti ilə 1887-ci ildə Şuşada Molla Əbdül-əli Qaracadaği tərəfindən köçürülmüşdür. Əsərdə Nəvvab islam ilə xristianlığın müqayisəli təhlilini vermişdir.

Nəvvabın yaradıcılığında müəllifi olduğu əsərlərin avtoqraf nüsxələri arasında miniatürlər çəkilmiş nüsxələrdə vardır. Bunlardan biri 1864-cü ildə fars dilində yazdığı "Bəhr əl-həzən və kənz əl-mihən" (M-147) adlı iki hissəli əsərdir. Abidənin mətnini Nəvvab böyük ustalıqla rəngarəng çiçəyin motivləri ilə bəzəyərək dörd sütündə yazmışdır. Abidədə ayrı-ayrı kompozisiyalarda verilmiş və Qacar dövrünün miniatür rəssamlıq üslubuna aid edilən beş miniatür çəkilmişdir. Miniatürlərdə Kərbələdə baş vermiş müharibə səhnələri, İmam Hüseyn mücahidlərinin şücaətləri və s. təsvir olunmuşdur. Əsərin eyni tərtibatlı "Kənz əl-mihən" ikinci hissəsində isə on iki imam haqqında qəsidələr, türk və fars dillərində yazılmış şeirlər daxil edilmişdir. Nəvvabın istər müəllif, istər rəssam və istərsə də cildçi kimi hazırladığı bu abidə Azərbaycan kitab sənətini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əlyazmalar İnstitutunda Mir Möhsün Nəvvabın türkdilli əsərləri də saxlanılır. Onun türk dilində yazdığı avtoqraf əsərlərdən biri "Təzkirə" (M-67) olub, XIX əsr Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. 1892-ci ildə yazdığı bu əsər üç hissədən ibarət olub, özündən əvvəl yaşamış məşhur şairlərdən, ikinci hissədə öz müasiri olan şairlərdən və son hissədə isə məşhur olmayan şairlərdən bəhs edir. Nəvvabın türk dilində yazdığı əsərlərdən digəri isə "Kifayət əl-ətfal" adlı astrologiyadan bəhs edən əsər olub, 12 məqalədən ibarətdir. Əsərin üç avtoqraf nüsxəsi (B-735; B-828; B-1326) institutda qorunmaqdadır. Hər üç nüsxə 1899-cu ildə yazılmışdır. Müəllif bu əsərdə rus, türk və fars dillərində ayların adlarından, günlərin

sayılarından, ulduzlardan və günün tutulmasından bəhs edir. Nəvvab bu nüsxələrdə günün tutulması səbəblərini və planetlərin vəziyyətinin izahlarını zərli və müxtəlif rəngli boyalarla qeyd etmişdir.

Mir Aqil Kövsəri Həmədani Qarabaği

Mir Aqil Kövsəri Həmədani Qarabaği (v. 1628) Səfəvi I Şah Abbas dövründə İsfahanda yaşayıb-yaratmışdır. Azərbaycan şairi Kövsəri Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının təsiri ilə fars dilində eyni adlı məsnəvi yazmışdır [13, IV, 2789, 3022]. Fars dilində yazılmış bu əsərin Əlyazmalar İnstitutunda üç əlyazma nüsxəsi (M-29; M-74; B-6657) qorunmaqdadır. Bu nüsxələrdən biri miniatürlü və nəfis tərtibatlı olub, Məhəmmədəli ibn Məhəmməd İbrahim tərəfindən 1829-cu ildə köçürülmüşdür. Əlyazmada Təbriz miniatür məktəbinə aid edilən səkkiz rəngli miniatür çəkilmişdir. Bu nüsxənin sonluğunda (144a) əlyazmanın Murtuzaqulu xanın sifarişli ilə hazırladığı qeyd olunmuş və yanında möhürlər basılmışdır. Möhürün birinin üzərində "Əbduhu Murtuzaqulu Kakəvənd", digər üçündə isə katibin adı "Əbduhu Məhəmmədəli" yazılmışdır. Başqa bir nüsxə Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği tərəfindən 1902-ci ildə Şuşada köçürülmüşdür. Sonuncu nüsxədə isə katib və tarixi haqqında məlumat olmasa da paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə nüsxəsinin XIX əsrdə Şuşada köçürüldüyünü ehtimal etmək olar.

Əl-Ğəni Əbülqasim ibn Əli əş-Şuşeyi

Əl-Ğəni Əbülqasim ibn Əli əş-Şuşeyi dövrünün fəqih, mütəfəkir və qazisi kimi məşhur olmuşdur. Qarabağda, Şuşada anadan olan alim ilk təhsilini vətəninə aldıqdan sonra İsfahana getmişdir. İsfahanda Molla Əhməd Nəraqi və başqalarının yanında təhsilini davam etdirmişdir. Alim daha sonra Nəcəfə getmiş və oradada təhsil almışdır. Təhsilini tamamlayan Əbülqasim ibn Əli vətəninə geri dönr və tədrislə yanaşı qazi kimi də fəaliyyət göstərir. Alim 1864-cü ildə vəfat etmişdir. Geniş şairlik fəaliyyəti olmasa da, alimin ərəb dilində yazdığı iki şeir də vardır [14, s.62-63].

Əlyazmalar İnstitutunda Əbülqasim ibn Əlinin iki əsərinin əlyazma nüsxəsi (B-7793; B-5429) saxlanılır. Bunlardan biri ərəb dili qrammatikasıdan bəhs edən "əl-Məqasid" adlanan qısa həcmli (11 v.) ərəb dilində yazılmış əsər olub, məcmuəyə daxil edilmişdir. Əlyazma 1864-cü ildə Abbasəli ibn Kərbəlayi Ağaqulu tərəfindən köçürülmüşdür. Məcmuənin vəqf olunması haqqında qeyd vardır. Qeyddən aydın olur ki, əlyazma Gəncə şəhərinin axundu Molla Vəliyə vəqf edilmişdir. Əbülqasim əş-Şuşeyinin ikinci əsərinin əlyazma nüsxəsi isə "Məfatih əl-cinan fi əbvab əl-iman" adlı əqaidə dair ərəb dilində yazılmış bir əsərdir. Əsərin köçürülmə tarixi və katibi haqqında əlyazmada məlumat olmasa da paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə nüsxənin Azərbaycanda və XIX əsrdə hazırladığı ehtimal edilir.

Əbdüləli bin Məhəmməd Hüseyn əl-Bircəndi əl-Bərdəi

Əbdüləli bin Məhəmməd Hüseyn əl-Bircəndi əl-Bərdəi (v.1521) haqqında əldə etdiyiz məlumat çox azdır. Nisbəsindən aydındır ki, o əvvəl İranda çənbubunda yerləşən Bircənddə yaşamış, sonralar isə Bərdəyə köçmüşdür. Əlyazmalar İnstitutunda Mahmud əl-Xərzəminin (v. 850) astronomiyaya aid "əl-Müxəllis fi əl-heyə" adlı əsərinə Qadızadə ər-Ruminin şərhinə yazdığı haşiyənin bir nüsxəsi qorunub saxlanılır. Əlyazma Tiflisdə "İxlasiyə" mədrəsəsində 1615-ci ildə Həsən Muzduri tərəfindən köçürülmüşdür. Nüsxə məcmuəyə daxil (5b-83a) edilmişdir.

Ağazadə Fərhad Məşədi Rəhim oğlu

Fərhad Məşədi Rəhim oğlu Ağazadə 1880-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa şəhər məktəbini bitirdikdən sonra 1898-ci ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına qəbul olur. 1900-cü ildə təhsilini tamamladıqdan sonra 1905-ci ilədək müxtəlif şəhər (Xaldan, Şuşa, Gorus və Gəncə) məktəblərində müəllim işləmişdir. 1905-ci ildə pedaqoji fəaliyyətini Bakıda davam etdirmiş, rus-Azərbaycan və "Səadət" məktəblərində çalışmışdır. Fərhad Ağazadə həmçinin əlifbamızın islahı yolunda böyük işlər də görmüşdür. Təxəllüsü "Şərqli" olan Fərhad Ağazadə 1931-ci ildə ağır xəstəlikdən sonra Bakıda vəfat etmişdir [24]. Əlyazmalar İnstitutunda onun "Bakıda neft ticarəti və onun müxtəsər tarixi" adlı əsərinin əlyazmasının bir avtoqraf nüsxəsi (S-346) saxlanılır. Bu nüsxə 1930-cu ildə Bakıda yazılmışdır.

Əbdürrəhim ibn Məhəmməd Bağır ibn İsmayıl əş-Şuşalı

Əbdürrəhim ibn Məhəmməd Bağır ibn İsmayıl əş-Şuşalı XIX əsr Qarabağda yaşamışdır. O, dövrünün məşhur müctəhid və qazi nəslinə mənsub olan alim olmuşdur. O, Zəngəzurun Çulundur kəndində anadan olmuş və ilk olaraq atasından dərslər almışdır. Sonralar isə təhsili davam etdirmək üçün Nəcəfə getmiş və orada Şeyx Əhməd Bəhreyni kimi alimlərdən dini təhsil almışdır. Təhsildən sonra yenidən Şuşaya geri dönmür və orada mədrəsələrdə dərslər verməyə, tələbə yetişdirməyə başlayır. Alimin geniş tədris fəaliyyətinə mane olmaq istəyənlər ondan Rus çar məmurlarına şikayət edirlər. Əbdürrəhim ibn Məhəmməd Bağır həbs edilərək Tiflisə aparılır. Bir neçə müddət həbsdə qaldıqdan sonra azad edilir. Bu hadisədən sonra alim Şirvanə köçür və 1858-ci ildə orada vəfat edir. Onun cənəzəsi əvvəl Şamaxıda torpağa tapşırılır. Bir müddət sonra isə Nəcəfə şəhərinə aparılıb, orda dəfn olunur. Əbdürrəhim ibn Məhəmməd Bağır "Əlil" təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır [4, s.67].

Əlyazmalar İnstitutunda Əbdürrəhim əş-Şuşalının iki əsərinin əlyazma avtoqraf nüsxələri mühafizə edilir. Əsərlərdən biri "Məsa'il əl-ənvār fi məcālil əl-əbrar" adlı təsvüfə dair əsər olub, 1820-ci ildə ərəb dilində yazılmışdır. Əsərin xülasəsi (154a-167b) türk dilindədir. Bu əlyazmanın bütün mə-

min adamlara vəqf edilmiş haqqında nüsxədə müəllifin qeydi vardır. Qeydin yanında müəllif öz şəxsi möhürünü basmışdır. Digər əlyazma isə "Məfəxir əl-üsul" adlı üsula dair əsər olub, ərəb dilindədir. Nüsxə 1828-ci ildə məlüm katib tərəfindən köçürülmüşdür.

İsmayıl bin Məhəmməd Cavad əl-Qarabaği

İsmayıl bin Məhəmməd Cavad əl-Qarabaği dövrünün məşhur alimlərindən olmuşdur. O, XIX əsrdə Qarabağda yaşamışdır. Fazil Şərəyani və Fazil Məməğaninin tələbəsi olmuşdur. Mənbələrdə onun "Subuti-Peyğəmbəri Əkrəm" və "Mişkat əl-muslimin fi isbatı nübuvvət" adlı əsərlərinin olduğu haqqında məlumat verilir [4, s.67]. Əlyazmalar İnstitutunda İsmayıl əl-Qarabağinin fars dilində yazdığı "Mişkat əl-muslimin fi isbatı nübuvvət" adlı əsərinin bir əlyazma nüsxəsi (A-434) mühafizə edilir. Əsər Peyğəmbərlərin nübuvvətini isbat edən məsələlərdən bəhs edir. Nüsxə Hacı Məhəmməd ən-Nəhavəndi tərəfindən 1879-cu ildə köçürülmüşdür. Katibin nisbəsindən nüsxənin İranda, Nəhavənd adlanan şəhərdə hazırladığını ehtimal etmək olar.

Şükrullah əl-Qarabaği

Şükrullah Qarabaği haqqında mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlmədik. Amma onun Şuşada yaşadığı məlumdur. "Risaleyi-huruf və xutut" adlı əsərinin əlyazmasının bir avtoqraf nüsxəsi (M-57) Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Bu əsər hərəkəli nəsx xətti ilə türk dilində 1886-cı ildə Şuşada yazılmışdır. Əsər müxtəlif xətt növlərinin yararlanıdır və yazılış qaydasından bəhs edən çox dəyərli əsərdir.

Sadəddin Sadullah əl-Bərdəi

Sadəddin Sadullah əl-Bərdəi haqqında mənbələrdə geniş məlumat tapa bilmədik. Nisbəsindən anlaşıdır ki, müəllif Bərdədəndir. O, dilçi alim olub, təqribən XV əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Əlyazmalar İnstitutunda onun ərəb dilində "Hədəiq əl-dəqaiq fi şərhi risalə əlamət əl-həqaiq" adlı əsərinin 161 əlyazma nüsxəsi mühafizə edilir. Bu əsər Əbülqasım Carullah Zəməxşərinin ərəb filologiyasına dair "Unmüzəc fi ən-nəhv" adlı əsərinə Cəmaləddin Ərdəbilinin (v.1627) "Şərh əl-Unmüzəc fi ən-Nəhv" adlı şərhinin haşiyəsidir. Əsərin Azərbaycanın fərqli bölgələrində köçürülmüş nüsxələrinin çoxluğu bu əsərin dərslər vəsaiti kimi mədrəsələrdə tədris olunduğunu sübut edir. Nüsxələrin ən qədimi 1711-ci ildə Əhməd bin Seyyidəli bin Vəli tərəfindən köçürülmüşdür. Başqa dəyərli nüsxələrdən isə 1783-cü ildə Məhəmməd bin Molla Əli bin Murad və 1780-ci ildə Təqi bin Süleyman bin Seyyid Yusifin hazırladığı nüsxələri misal göstərmək olar. Qalan digər nüsxələr isə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təqribən XIX əsrdə yazıya alınmışdır. Dünya əlyazma kitabxana və institutlarında da bu əsərin sayı çoxdur. Dəfələrlə çap edilən əsər ilk dəfə 1905-ci ildə Peterburqda çap edilmişdir.

Mirzə Xosrov Şaiq Axundzadə

Mirzə Xosrov Axundzadə "Şaiq" təxəllüsü ilə məşhur olmuş müəllim, şair və tarixçidir. 1889-cu ildə Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. O, Şuşa şəhərində təhsil almış və sonralar isə 1906-cı ildən başlayaraq ta 1956-cı ilədək Qarabağda və daha çox isə Şuşanın müxtəlif məktəblərində müəllim olaraq işləmişdir. Bu məktəblərdən Şuşada təşkil olunmuş "Nərimaniyyə" və "Həşimiyyə" məktəblərinin adını qeyd etmək olar. Xosrov Axundzadə 1928-1932-ci illərdə Xocavəndin müxtəlif məktəblərində dərslər vermişdir. 1932-ci ildə yenidən Mirzə Xosrov Şuşaya qayıtmış və 1960-cı ildə orada vəfat etmişdir [18].

Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Xosrovun şeirlərinin toplandığı iki əlyazma nüsxəsi (B-8070; B-8066) saxlanılır. Hər iki nüsxə avtoqraf olub, biri 1960-cı ildə hazırlanmış, digərinin isə tarixi məlum deyildir. İnstitutunda Mirzə Xosrovun Şuşanın görkəmli şəxsiyyətlərindən və onların mülklərindən bəhs edən əsərinin avtoqraf əlyazma nüsxə də (S-944) mühafizə edilir. Bu əsərdə o, Mir Möhsün Nəvvab, Gövhər Ağa, Natavan kimi Şuşanın iyirmi məşhur şəxsiyyətin həyatı və mülkləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Məsələn, müəllif Nəvvabın həyatı ilə yanaşı qıraət-xanasından, çapxanasından, çap üsulundan, cildxanasından, ədəbi məclisindən və s. bəhs etmişdir. Bu əlyazma 1959-cu ildə 20 ədəd dəfərxana vərəqlərinin bir üzündə əski əlifbada türk dilində yazılmışdır.

Məhəmməd vələd Əhməd Əfəndi Bərgüşadi

Məhəmməd vələd Əhməd Bərgüşadi Qarabağ xanlığının bölgələrindən biri olan Bərgüşadda XIX əsrdə yaşamışdır. Məhəmməd Bərgüşadi həyatı haqqında məlumatı onun əsərlərinin əlyazma avtoqraf nüsxələrindən qisməndə olsa əldə edə bildik. Belə ki, Əlyazmalar İnstitutunda ərəb, fars və türk dillərində yazılmış müxtəlif məzmunlu və həcmli əsərlər daxil edilmişdir. Məzmunu əlyazma nüsxəsi (B-1484; A-210) qorunmaqdadır. Məzmunu əlyazma nüsxəsi 1830-cu ildə türk dilində "ət-Tibb Nəbəvi", 1824-cü ildə ərəb dilində "Müxtəsər fi ilm ət-tibb", 1823-cü ildə Şuşada türk dilində yazılmış "Kitab ət-tibb" adlı əsərləri və iki qısa həcmli mənzum əsər daxil edilmişdir. Mənzumələrdən biri "Mənzumə fi Həqqilləh və ən-Nəbi" və "Mənzumə li-qavli əl-Qəzali" adlanır. Bu məcmuədən aydın olur ki, Məhəmməd Bərgüşadi XIX əsrin birinci yarısında Şuşada yaşamış və həkimlik fəaliyyəti ilə yanaşı tibbə dair əsərlər də yazmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda həmçinin Bərgüşadının ərəb və türk dillərində yazdığı əsərlərin daxil edilmiş digər əlyazma məcmuəsinin avtoqraf nüsxəsi (A-210) saxlanılır. Nüsxəyə Əbdülləhim Müskürinin fəraizə dair əsərinə 1821-ci ildə ərəb dilində Bərgüşadi tərəfindən yazılmış şərh olan "əl-Kitab min ilmi əl-Fəraiz" adlı əsəri daxil edilmişdir. Əsərin sonunda məcmuənin

müəllifi olan Molla Məhəmməd Bəğüşadi vələd Çoban Kişi tərəfindən vəqf edilmiş haqqında qeyd yazılmışdır. Məcmuədə həmçinin Şafii hüququna dair 1814-cü ildə yazılmış qısa həcmli əsər, 1824-cü ildə türk dilində yazılmış mənzum risalə və qəsidə yer almışdır.

Saleh Axundov Quzanlı Qarabaği

Saleh Axundov Quzanlı Qarabaği 1870-ci -ci ildə Ağdam rayonunun Quzanlı kəndində anadan olmuşdur. O, ilk ibtidai təhsilini Quzanlı sakini, Axund Molla Hüseynədən almış, fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. Sonra 1884-cü ildə Quzanlı obasının yaxın olan Şuşa qəzasının Hindrax kəndində açılmış kənd natamam orta məktəbində oxumuşdur. Sonralar Təbrizdə dini təhsil almış Saleh Axundov dilçi olmaqla yanaşı, həm də həkim idi. Mirzə Saleh Quzanlının "Azərtürkçə yeni dolu sözlük" lüğətinin nəfis şəkildə tərtib olunmuş əlyazmasının altı cildinin topladığı bir avtoqraf əlyazma nüsxəsi (B-7847) Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılır. O, bu lüğətdə onomasik sözləri Azərbaycan dilindən götürüb və latın əlifbası ilə (1929-1939-cu illərdə işlənmiş latın qrafikalı əlifba) iki sütunə yazaraq sıralamışdır. Müəllif lüğətin müqəddiməsində adını qeyd edərkən həkim olduğunu və həmçinin Azərbaycan dilinin Qarabağ şivəli 18010 ədəd kəlməsini yeni əlifba sırası ilə düzüb, öz əli ilə yazdığını bildirir. Altı cildlik lüğəti 1924-cü ildə yazmağa başlamış, 1949-cü ildə bitirmişdir. Saleh Axundov lüğətdə izah etdiyi bir çox sözlərin rəsmlərini, ölkələrdən bəhs edərkən isə, xərətlərini çəkmişdir.

Məhəmməd Rafii bin Dost Məhəmməd Qarabaği

Məhəmməd Rafii Qarabağının mühafizə edilmiş elmi irsindən onun təqribən XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşadığı və Qarabağdan olduğu aydındır. Əlyazmalar İnstitutunda fars dilində yazdığı "Məşrəb əl-Atşan" adlı əsərinin 5 nüsxəsi (B-2078; B7390; B-2016; B-6695; B-8071) saxlanılır. Bu nüsxələrdən ən qədimi 1815-ci ildə Nuxada Məhəmməd vələd Abdullah Əfəndi Həşimzadə Nuxəvi köçürülmüşdür. Digər iki nüsxə isə 1844-cü ildə Hacı Abdullah Əfəndi və Əbdülkərim Əfqanzadə tərəfindən yazıya alınmışdır. Bir başqa nüsxə isə Musa ibn Piri Təbrizi tərəfindən 1837-ci ildə hazırlanmışdır. Son nüsxədə katibin adı Kərim olaraq yazılsa da, yazılma tarixi qeyd olunmamışdır. "Məşrəb əl-Atşan" şərh olub, Abdurrəhman Caminin (v.1492) ərəb dilinin qrammatikasına aid olan "İnşa" əsərinin şərhidir.

Allahverdi bin Kərim Qarabaği

Allahverdi Qarabağının həyatı haqqında mənbələrdə məlumat rast gəlmədik. Əlyazmalar İnstitutunda onun dini məzmunlu fars dilində yazdığı "Zəxirət əl-zakirin" əsərinin bir əlyazma nüsxəsi (B-673) qorunmaqdadır. Əsər qırx məclisə bölünmüş, Həzrət Məhəmməd (s.) və imamlar haqqında hədislərin məcmuəsidir. Nüsxə avtoqraf nüsxə olub, 1896-cı ildə yazılmışdır.

dır. Əsərin müqəddiməsində yazılan qeyddən aydın olur ki, o, XIX əsrdə Qarabağda yaşamışdır.

Mövla Yusif ibn Məhəmmədcan əl-Qarabaği əl-Məhəmmədsahi

Yusif bin Məhəmmədcan əl-Qarabaği Azərbaycanın məşhur filosof və şairi olub, 1532-ci ildə Qarabağın Məhəmmədsahlı obasında anadan olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, həyatının çox hissəsini Səmərqənddə yaşamış, tədrislə məşğul olmuş, «Böyük Axund» adı ilə şöhrət qazanmışdır. Elə həmin dövrdə o, məşhur sufi şeyxi Nəcməddin Kübranın (v.1221) adı ilə bağlı olan «kübrəviyyə» təriqətinə daxil olmuşdur. Yusif əl-Qarabaği həmçinin tiblə də məşğul olmuşdur. Yusif bin Məhəmmədcan İbn Sinanın "Qanuni fi əl-tibb" adlı əsərinə haşiyə və izahlar yazmışdır. Bundan əlavə onun məntiq və kəlam elminə dair ərəb dilində yazdığı "Haşiyə alə şərḥ İsağocı", "Haşiyə alə Təzhib əl-məntiq və əl-kəlam", "Haşiyə alə şərḥ əl-əqayid əl-əzudiyyə" əsərləri də vardır. Alimin əsərləri Türkiyənin müxtəlif əlyazma kitabxanalarında və Özbəkistanın Şərqsünəşliq İnstitutunda qorunub saxlanılır. Yusif ibn Məhəmmədcan əl-Qarabaği 1644-cü ildə Səmərqənddə vəfat etmişdir [19].

Alimin Əlyazmalar İnstitutunda Cəlaləddin Dəvvəninin (v. 1502) "Şərḥ əl-əqaid əl-əzudiyyə" adlı əsərinə ərəb dilində yazdığı haşiyənin bir əlyazma nüsxəsi (B-6718) mühafizə edilir. Bu haşiyə həmçinin «Haşiyəyi-Xanəgahi» adı ilə də məşhurdur. Yusif Qarabaği bu əsəri Səmərqəndin Hüseyniyyə xanəqahında yazmış və Əbu Hamid Xəlilullaha təqdim etmişdir. Məcmuədə yer alan abidə yeganə nüsxə olub, Əbdülgəni bin Hacı Məhəmməd Əfəndi Nəqşibəndinin şəxsi kitabı olmuşdur.

Əlyazmalar İnstitutunda Qarabaği katiblərdən isə Məhəmmədqulu bin Hüseyn Qarabaği, Mirzə Əli Qarabaği, Məhəmməd Həsən Qarabaği, Məhəmməd Əli Əfəndi Qarabaği, Qəhrəman bin Heydər Qarabaği, Əli bin Məhəmməd əş-Şuşeyi, Bəşir Qarabaği, Əhməd bin Əli Qarabaği və bir çox digərlərinin türk, ərəb və fars dillərində köçürtdüyü müxtəlif məzmunlu əsərlər də mühafizə edilir. .

Aparığımız araşdırmadan aydın olur ki, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda müxtəlif elm sahələrinin məşhur Qarabaği müəllifləri və onların əlyazmaları bir məqaləyə sığmayacaq qədər çoxdur. Bu səbəbdən məqalədə Qarabaği müəlliflərinin ancaq bir qismindən və onlara aid olan əlyazma nüsxələrdən bəhs etdik².

Ədəbiyyat

1. Axundzadə Mirzə Xosrov. Şuşa şəhərinin məşhur şəxsiyyətlərinin həyatı və mülkləri (S-496), Şuşa 1959. Əlyazma
2. ASE. Cild VII, Bakı, 1983
3. Baharlı. Əhvalatı Qarabağ. (FS-455). (Əlyazmanın fotosurəti)
4. Vəlioğlu F. Azərbaycanın islam alimləri. Bakı, 2000
5. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, 2014
6. Firidun bər Kəçərlinin şəxsi arxivli. Bakı, 2006. (Tərtibçi Adilov M.)
7. Qarabağnamələr. I cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
8. Qarabağnamələr. II, cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
9. Qarabağnamələr. I II, cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
10. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, 2012
11. İslam Ansiklopedisi. 42 cilt, İstanbul, 1996-2017
12. Mirzə Camal. Qarabağnəmə (B-1150). Şuşa qalası, 1845. Əlyazma
13. Münzəvi Ə. Fehrist farsı. cild 1-5, Tehran, 1348
14. Müctəhidzadə M. Riyazul-aşiqin. İstanbul, 1992 (əski əlifbada)
15. Kərimov R. "Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı – Sədi Sani Qarabaği qəzəlləri" Bakı. Nurlan, 2012
16. Rəqub Kərimov. Qasım bəy Zakir və müasirləri. Bakı: 2013.
17. XIX əsr Azərbaycan şeir antologiyası. Bakı. 2005
18. <https://medeniyyet.az/page/news/19068/Xalqin-medeniyyeti-namirne-calisanlar-Xosrov-Axundzade>
19. <http://www.artkaspi.az/az/yusif-qarabai-ve-onun-yeddi-ba-eseri-mesiaa-mehemmedi>
20. <http://www.artkaspi.az>.
21. <https://www.ensiklopediya.az/az/mirze-huseyn-bey-caker>
22. <http://www.anl.az/download/meqale/azerbaycan/2012/avqust/258222.htm>
23. <http://az.wikipedia.org/wiki>
24. [https://az.wikipedia.org/wiki/\(Həşim_bəy_Vəzirov\)](https://az.wikipedia.org/wiki/(Həşim_bəy_Vəzirov))

² Tarix və ədəbiyyat sahəsində geniş elmi-bədii fəaliyyəti olan Qarabaği müəllif və əlyazmaları haqqında tədqiqat bu məqaləyə daxil edilməmişdir.